

وقفنامه ربع رشیدی، از بیلانکوه تا بونسکو

خواجه رشید الدین فضل الله همدانی (متوفی به سال 817 ه. ق.) طبیب، مورخ و وزیر معروف غازان خان ایلخان مغول در شمال ...

مهدی بزاز دستفروش

خواجه رشید الدین فضل الله همدانی (متوفی به سال 817 ه. ق.) طبیب، مورخ و وزیر معروف غازان خان ایلخان مغول در شمال محله بیلانکوه تبریز مجموعه ای عظیم احداث نمود که به "ربع رشیدی" معروف است. رشید الدین در نامه ای به فرزندش خواجه سعدالدین ضمن توصیف ربع رشیدی می نویسد:

"... ربع رشیدی که در زمان مفارقت و اوان مباحث آن فرزند عزیز طرح انداخته و تهیه اسباب آن ساخته بودیم اکنون به میامن قدوم علما و یمن همت فضلا به اتمام پیوسته، بیست و چهار کاروانسرای رفیع که چون قصر خورنق منبع است... و هزار و پانصد دکان ... و سی هزار خانه دلکش در او بنا کرده ایم و حمامات خوش هوا و بساتین با صفا و حوانیت و طواحین و کارخانه های شعر بافی و کاغذ سازی و دارالضرب و رنگخانه و غیره احداث و انشاء رفته و از هر شهری و ثغری جماعتی آورده و در ربع مسکون ساکن گردانیده ایم ..."

سپس اشاره می کند که "دویست نفر قاری از کوفه و بصره و واسط و شام آورده شده اند که دائماً به نوبت مشغول تلاوت کلام الله مجیدند و چهل تن از غلام زادگان از آنان تعلیم قرائت می گیرند، چهار صد فقیه و محدث برگزیده از کشورهای مختلف مامور تدریسند و هزار طالب علم از آنان تعلیم فقه و حدیث می گیرند و دقت شده که هر یک از طلاب به فراخور استعداد خود به تحصیل رشته ای گماشته شوند، پنجاه پزشک حاذق از هند و مصر و چین و شام استخدام شده اند که هر روز در دارالشفاء مشغول طبابت اند و در پیش هر یک ده تن طالب علم مستعد مشغول فرا گرفتن فن پزشکی هستند. چشم پزشکان، جراحان و شکسته بندان در نزدیکی باغ رشید آباد و دیگر صاحبان صنایع و حرف درکوبهای دیگر جا گرفته اند و هر یک متناسب با فضل و هنر خود وظیفه و حقوقی دریافت می دارند و..."

همچنانکه از مفاد نامه ها نیز به خوبی معلوم می شود ربع رشیدی به اصطلاح امروز یک شهر علمی و دانشگاهی شده و بزرگترین علمای عصر از کشورهای مشرق در آن گرد آمده بودند. کتابخانه عظیمی داشت، کشت خیلی از گیاهان در باغهای نمونه آن مورد آزمایش قرار می گرفت و در موارد علمی مختلف بحث و فحص به عمل می آمد. (کارنگ، 1374: 163)

وقفنامه ربع رشیدی که موضوع اصلی نوشتار حاضر است، یادگاری بی بدیل است از قرن هشتم هجری که واقف (رشیدالدین فضل الله همدانی) آن را برای کلیه املاک و اراضی و دارائی های متعلق به خود و بیان نحوه هزینه عایدات حاصل از آنها در مجموعه ربع رشیدی ترتیب داده است.

عمده عایدی املاک موقوفه از برای پرداخت مصارف لازم به جهت نگاهداری تاسیساتی مثل: مدرسه و بیمارستان و دارالایتام و سایر دستگاههای عام المنفعه تعیین شده و عمده اهمیت وقفنامه از این لحاظ است.

تا سال 1348 شمسی و برگزاری "مجمع علمی و تحقیقی رشید الدین فضل الله همدانی" اطلاعات بسیار اندکی در باره موجودیت این سند ارزشمند در دست بود تا آنکه مجمع مذکور طی روزهای 11 الی 15 آبان ماه 1348 با حضور جمعی از بزرگترین دانشمندان و صاحب نظران ایران و جهان که بی اغراق نام هریک به تنهایی اعتباری برای هرمحفل علمی و دانشگاهی تلقی می گردد، به میزبانی دانشگاههای تهران و تبریز برگزار گردید، سرشناس ترین دانشمندان و محققان حاضر در این مجمع علمی عبارت بودند از:

بدیع الزمان فروزانفر، مجتبی مینوی، عباس زریاب خویی، محمد تقی دانش پژوه، ایرج افشار، سید محمد محیط طباطبائی، سید جعفر شهیدی، محمد ابراهیم باستانی پاریزی، منوچهر مرتضوی، مهدی محقق، محمد جواد مشکور، غلامحسین یوسفی و ... از ایران و کارل یان از دانشگاه لیدن، جان بویل از دانشگاه منچستر، عثمان توران از دانشگاه آنکارا، احمد زکی ولیدی طوغان از دانشگاه استانبول، کنت لوتر از دانشگاه میشیگان و ... (باستانی پاریزی، 1348: 508)

دو روز پایانی این مجمع علمی در دانشگاه تبریز برگزار گردید و یکی از ویژگیهای گردهمایی تبریز معرفی نسخه اصلی وقفنامه ربع رشیدی به شرکت کنندگان در این همایش بود. استاد فقید ایرج افشار در این باره می نویسد:

"موقعی که یکی از جلسات مجمع علمی و تحقیقی در باره خواجه رشیدالدین فضل الله طبیب همدانی در تبریز تشکیل شد به اهتمام قابل تقدیر منوچهر مرتضوی رئیس دانشمند دانشکده ادبیات تبریز نسخه اصیل و بی نظیر وقفنامه خواجه که اغلب قسمتهای آن به خط شخص اوست به معرض دیدار شرکت کنندگان قرار گرفت و به مناسبت اهمیتی که این نسخه مهم تاریخی دارد، در پیشنهادهای نهایی مجمع گنجانده شد که یکی از دستگاههای ملی و عمومی کشور آن را خریداری کند تا از تصرفات دائمی روزگار در امان بماند" (افشار، 1348: 249)

عین عبارت مندرج در ماده نهم بیانیه پایانی مجمع علمی و تحقیقی خواجه رشیدالدین فضل الله به شرح ذیل بوده است:

"نسخه وقفنامه بسیار مهم او که از تصاریف بی امان روزگار در امان مانده است و خط عصر هموست خریداری گردد و فوراً بصورت عکسی زیر نظر مجمع چاپ آثار او به چاپ برسد

براین اساس و پس از بحث و بررسی در هیئت موسس انجمن آثار ملی، در تاریخ دوم اسفند ماه سال 1348 زنده یاد سید محمد تقی مصطفوی به نمایندگی از انجمن آثار ملی عازم تبریز شده پس از مذاکره با بازماندگان شادروان حاجی میرزا سعیدخان ذکاء الدوله سراجمیر در این شهر که نسخه وقفنامه را در تصرف داشتند، موافقت بازماندگان آن شادروان بدین صورت جلب شد که نسخه خطی وقفنامه را به اختیار انجمن آثار ملی بگذارند و انجمن مبلغ مناسبی در خور چنین هدف (پانصد هزار ریال) بعنوان حق الحفاظه و پاداش نگهداری این سند ملی به نماینده بازماندگان بپردازد که بین ایشان تقسیم گردد و انجمن آثار ملی هم پس از انجام هدفهای علمی از نظر عکس برداری و چاپ نسخه نامبرده عین نسخه اصلی را به کتابخانه ملی تبریز اهداء نماید تا بدین وسیله این اثر تاریخی و سند ملی منحصر بفرد در شهر تبریز که محل اولیه آن بوده است و بقایای برخی آثار ساختمانی شگرف خواجه رشیدالدین فضل الله نیز در آن شهر باقی است برای فرزندان آینده ایران محفوظ بماند.

سید محمد تقی مصطفوی در کنار دکترصادق رضا زاده شفق، مقبره الشعراى تبریز

صورتجلسه یک صفحه ای واگذاری وقفنامه ربع رشیدی به انجمن آثار ملی در سه نسخه یکسان و به قلم تهماسب دولتشاهی مدیرکل وقت فرهنگ و هنر آذربایجان شرقی تنظیم یافته و نسخه ای از آن هم اینک در موزه آذربایجان در تبریز نگهداری می شود (دونسخه دیگر یکی به علاء الدین سراجمیر نماینده وراث مرحوم ذکاءالدوله و یکی به سید محمد تقی مصطفوی نماینده انجمن آثار ملی تسلیم گردیده است)، در ذیل این صورتجلسه علاوه بر امضاء دولتشاهی، امضاء سیدمحمد تقی مصطفوی بعنوان نماینده و عضو هیات موسس و احمد کاشانیان مدیر امور مالی انجمن آثار ملی، وراث مرحوم حاجی میرزا سعیدخان ذکاءالدوله سراجمیر و سید جمال ترابی طباطبائی رئیس وقت موزه آذربایجان دیده می شود.

صورتجلسه واگذاری وقفنامه ربع رشیدی به انجمن آثار ملی محفوظ در موزه آذربایجان

بدین ترتیب فرزندان ذکاء الدوله سراجمیر که سالهای سال این امانت و میراث ارزشمند ملی را در خانواده خود حفظ نموده بودند آن را با اساس توافقات بعمل آمده در اختیار انجمن آثار ملی قرار دادند، مهدی مجتهدی مولف کتاب رجال آذربایجان در عصر مشروطه درباره حاجی ذکاء الدوله می نویسد: " حاج میرزا سعیدخان ذکاءالدوله سراج میر، از طرف پدر از خانواده طباطبائی و از طرف مادر نوه حاج کلانتر معروف می باشد. شرف نسب را با طهارت اخلاق در خود جمع نموده است. دارای اطلاعات فراوان در ادبیات فارسی است. خط نستعلیق را بسیار شیرین و شیوا می نویسد، اما شهرت عمده او در درستکاری و امانت و دیانت او می باشد که اجماع کل تبریز به بی غرضی او حاصل است. کتابخانه ای معتبر مشتمل بر کتب نفیس عربی و فارسی دارد. کتابخانه او نیز به نوبه خود اسباب آبروی تبریز است."

(مجتهدی، 1327: 200)

نسخه اصلی وقفنامه ربع رشیدی توسط زنده یاد سیدمحمدتقی مصطفوی به تهران منتقل گردید تا بر اساس تصمیمات قبلی بصورت چاپ عکسی و متن تصحیح شده منتشر گردد و این مهم به همت دو تن از دانشمندان بزرگ، اساتید زنده یاد مجتبی مینوی و ایرج افشار و نیز همکاری شادروان عبدالعلی کارنگ در تصحیح قسمت مربوط به آذربایجان، به بهترین وجه ممکن انجام پذیرفت و پس از آن نسخه اصلی وقفنامه به کتابخانه ملی تبریز (کتابخانه مرکزی کنونی) اهداء شد و هم اینک در این کتابخانه نگهداری می شود.

صفحه آغازین نسخه اصلی وقفنامه ربع رشیدی محفوظ در کتابخانه مرکزی تبریز

وقفنامه بصورت کتابی مجلد است و نام آن در صفحه اول به خط ثلث و به طلا "الوقفیه الرشیدییه بخط واقف فی بیان شرایط امور الوقف و المصارف" است.

این اثر ارزشمند و بی نظیر در سال 1386 در "برنامه حافظه جهانی" به ثبت رسیده است. سازمان آموزشی، علمی و فرهنگی ملل متحد (یونسکو) به منظور عمل به مسئولیت خود در حفظ و معرفی میراث مستند در سطح جهان در سال 1992 میلادی اجرای برنامه حافظه جهانی را آغاز کرده و بر اساس اعلام رسمی کمیته حافظه جهانی، وقفنامه ربع رشیدی در اجلاس پروتوریای آفریقای جنوبی (11 تا 15 ژوئن 2007) بعنوان نخستین اثر از ایران در حافظه جهانی یونسکو ثبت گردیده است.

گواهی ثبت وقفنامه ربع رشیدی در حافظه جهانی یونسکو

- افشار ، ایرج ، (1349) ، « معرفی نسخه اصل وقفنامه رشیدالدین فضل ا... » ، بررسی های تاریخی ، شماره 25 ، از ص 249 تا ص 255.

- باستانی پاریزی ، محمد ابراهیم ، (1348) « یادبود خواجه رشیدالدین فضل الله همدانی » ، یغما ، شماره 9 ، از ص 508 تا ص 513 .

- کارنگ ، عبدالعلی،(1374) ، آثارباستانی آذربایجان ، تهران ، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی ، چ دوم .

- مجتهدی ، مهدی،(1327)،رجال آذربایجان در عصر مشروطیت،نقش جهان ، چ اول .